

ШЛЯХИ МОДЕЛЮВАННЯ ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ І ЧАСУ В
АМЕРИКАНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТ.

(на матеріалі творів Ф. С. Фіцджеральда і Теннессі Вільямса)

Статтю присвячено вивченню способів часопросторової організації творів американської літератури ХХ ст. Основну увагу приділено сучасним концепціям хронотопу. Докладно проаналізовано способи моделювання простору і часу у творах Ф.С. Фіцджеральда «Ніч лагідна» і Теннессі Вільямса «Ніч ігуани».

Ключові слова: часопростір, хронотоп, моделі часу, архітектоніка, міф.

Статья посвящена изучению способов пространственно-временной организации произведений американской литературы XX века. Основное внимание уделено современным концепциям хронотопа. Анализируются способы моделирования пространства и времени в произведениях Ф.С. Фитцджеральда «Ночь нежна» и Теннесси Уильямса «Ночь игуаны».

Ключевые слова: время и пространство, хронотоп, модели времени, архитектоника, миф.

The article is devoted to the ways of time and space creation in literary works of American writers of the XX century. The main attention is paid to modern concepts of chronotope. The ways of time and space formation in the literary works by F. S. Fitzgerald "Tender Is the Night" and Tennessee Williams "The Night of the Iguana" have been analyzed.

Key words: time and space, chronotope, time models, architectonics, myth.

Вивчення особливостей часо-просторової організації художніх творів є одним з традиційних напрямків літературознавчих студій, започаткованих працями М.М. Бахтіна. Виникнення і бурхливий розвиток цієї ділянки наукових студій, що припадає на останню третину ХХ ст., спричинений тим значенням, яке просторові і темпоральні характеристики мають для формально-змістової організації літературного твору.

На сьогоднішній день існує ціла низка фундаментальних досліджень теоретичного і прикладного характеру, які визначають теоретико-методологічне підґрунтя досліджень такого спрямування. У зв'язку з цим зазначимо, що вперше проблема художнього простору і часу була розглянута Г.-Е. Лессінгом у трактаті «Лаокоон» [1]. Її подальше теоретичне осмислення в літературознавстві пов'язане з іменами О.О. Потебні [2], М.М. Бахтіна [3; 4; 5], Ю.М. Лотмана [6], В.М. Топорова [7], Д.С. Ліхачова [8], Б.В. Томашевського [9], В.І. Чередниченка [10], О.М. Мостепаненка [11], Г. Башляра [12] та ін. Філософська інтерпретація простору і часу була запропонована у розвідках Я.Ф. Аскіна [13: 56-106]. Окремі типи хронотопу (нарративний і фабульний) на матеріалі англійських художніх текстів розглядала М.В. Кашуба [14]. Простір і час у площині мистецтва і літератури були в фокусі студій В.В. Іванова [15: 39-67], С.П. Батракової [16].

Дослідження теоретичних аспектів проблеми спонукало до появи цілої низки досліджень, в яких вивчалися способи часопросторової організації конкретних літературних

творів (від сонетів В. Шекспіра до шедеврів постмодерної доби). При цьому, однак доводиться констатувати, що твори Ф.С. Фіцджеральда і Тенессі Вільямса випали з поля зору дослідників.

Зазначимо, що окремі спостереження, пов'язані з темпорально-просторовими характеристиками творів Фіцджеральда, зокрема, роману «Ніч лагідна», наявні у монографії Ю.Я. Лідського [17]. Деякі аспекти хронотопної організації пізніх п'єс Тенессі Вільямса заакцентовано у найновішому дослідженні А.Ю. Курмелева [18; 19]. Однак ці спроби мають радше *спорадичний*, аніж системний характер, а тому не дають повного уявлення щодо окресленої проблеми.

Нерозробленість цього аспекту творчості таких знакових представників американської і – ширше – світової літератури й зумовлюють **актуальність** обраної теми дослідження.

Безпосередньому вивченню підлягають роман Ф.С. Фіцджеральда «Ніч лагідна» (“Tender Is the Night”, 1934) і п'єси Тенессі Вільямса «Ніч ігуани» (“The Night of the Iguana”, 1961).

Мета пропонованої розвідки полягає у дослідженні особливостей організації художнього простору і часу, естетичних функцій хронотопу у романі Ф.С. Фіцджеральда «Ніч лагідна» і у п'єсі Тенессі Вільямса «Ніч ігуани».

Для досягнення мети було поставлено такі **завдання**:

1. уточнити зміст поняття хронотоп на основі узагальнення результатів наукових досліджень;

2. з'ясувати основні типи моделювання часопростору у творах Ф.С. Фіцджеральда «Ніч лагідна» та Тенессі Вільямса «Ніч ігуани».

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у ній вперше послідовно розглянуто аспекти часо-просторової організації роману Ф.С. Фіцджеральда «Ніч лагідна» і п'єси Тенессі Вільямса «Ніч ігуани», окреслено їх типи та ролі в художній системі творів.

Художній простір і час є формально-змістовними елементами твору, що належать до рівня його структури, який О.О. Потебня називає «внутрішньою формою» [2], М.М. Бахтін «естетичним об'єктом» [3; 4; 5], Д.С. Ліхачов – «внутрішнім світом художнього твору» [8]. М.М. Бахтін розрізняє «подію, про яку розказано в творі», і «подію самого твору». Перша пов'язана зі світом героїв («хронотопом зображеного світу»), друга – з хронотопом автора і читача, який М.М. Бахтін визначає як «єдиний реальний незавершений історичний світ» [3: 187]. Б.В. Томашевський пропонує розрізняти в художньому творі «фабульний час» і «час розповіді». За твердженням дослідника, «фабульний час – це час, в який передбачається вчинення викладених подій, час розповіді – це той час, який необхідний для прочитання твору (відповідно – тривалість вистави)» [9: 190]. В.І. Чередниченко вважає, що «тільки сюжетний час літературних подій як структурно значущий час, принципово співставлений з фізичним і психічним часом, може представляти категорію «художній час» в літературі...» [10: 12]. Проблему зупинки часу у творі досліджував Д.С. Ліхачов, котрий стверджував: «Де немає подій – немає й часу: в описах статичних явищ, наприклад, у пейзажі або портреті і характеристиці дійової особи, у філософських роздумах автора (від останніх слід відрізнити філософські роздуми дійових осіб, їх внутрішні монологи, які протікають у часі)» [8: 237].

Цікаву думку висловлює Я.Ф. Аскін. Він говорить про реальну, а не літературну дійсність: «Час здається тривалішим або швидкоплинним для суб'єкта, котрий сприймає

його в залежності від насиченості подіями. Наскільки інтенсивними та різноманітними є події, настільки ж швидко минає час для людини, хоча ретроспективно здається досить тривалим» [13: 89–90]. Особливості психічного сприйняття художнього часу заакцентує й В.І. Чередниченко. За словами літературознавця, «психічна природа художнього часу означає, що він не може існувати поза суб'єктом, котрий його сприймає. Психічна зумовленість художнього часу призводить до певної варіантності його сприйняття, при якій адресат (читач) може приписати художньому часу ряд функцій, не передбачених відправником (автором)» [10: 16].

Загальновідомо, що термін «хронотоп» на теренах літературознавства був уведений в обіг М.М. Бахтіним. За визначенням ученого, хронотоп – це «істотний взаємозв'язок часових і просторових відносин, художньо опанованих у літературі» [4: 9]. Головною складовою літературного хронотопу М.М. Бахтін вважав час. Аналізуючи творчість Ф.М. Достоевського, він зазначав, що основною категорією художнього бачення російського письменника було «не становлення, а співіснування і взаємодія. Він бачив і мислив свій світ переважно у просторі, а не в часі» і «самі етапи прагнув сприйняти в їх одночасності /.../, а не витягнути в ряд, що встановлюється» [6 (4: 36)].

Поряд з цим існують дещо інші моделі часу (історичний, міфологічний), питомими характеристиками яких є такі:

1) *історичний час*: може рухатися тільки вперед; події, які слідують одна за одною, утворюють своєрідний часовий ряд; соціальний час – це час існування людини як соціальної тварини, наділеної розумом, здатної керувати й думати про майбутнє;

2) *міфологічний час*: відтворює духовну реальність, що збереглася в глибинах пам'яті людства, де з давніх-давен розвивалася культура різних народів.

Ю.М. Лотман виділяв чотири типи простору: точковий, лінійний, площинний і об'ємний [6]. Найбільш детально були розглянуті такі типи:

1) *лінійний простір* – може мати або не мати ознаку заданості напряму; за її наявності простір здатний до моделювання таких темпоральних категорій, як «життєвий шлях» або «дорога»;

2) *точковий простір* – являє собою послідовність епізодів, які не містять вказівки на передбачення подальшого.

Характеризуючи *міфологічний простір*, дослідники (Е.Б. Тайлор, В.М. Топоров, М. Еліаде та ін.) в якості його сутнісної ознаки виділяють наявність опозиції «центр-периферія» («своє» і «чуже»), ворожий або неосвоєний героєм простір [20; 7; 21].

У словесно-образному мистецтві існують також інші типи художнього простору: *географічний простір*, *психологічний простір*, *фантастичний* або *чарівний простір*, *космічний простір*, *соціальний простір*.

Окресливши вихідні теоретичні засади, спробуємо тепер розглянути і визначити особливості часо-просторової організації заявлених творів.

Розпочнемо з роману Ф.С. Фіцджеральда «Ніч лагідна». Назвою твору стали слова із «Оди солов'ю» (“Ode to a Nightingale”, 1819) відомого англійського поета-романтика Дж. Кітса. Цей інтертекстуальний компонент визначає ракурс прочитання роману Фіцджеральда, оскільки номен «ніч» вжито тут як елемент метамови (термін Ю.М. Лотмана). Ніч – це архетип пітьми, вмирання, смерті і водночас час кохання і найголовніших тайн

життя. Відтак смисл цієї назви інтерпретується наступним чином: під видимою ніжністю і красою приховується темне, те, що позбавляє бажання жити і тягне до смерті. Потрачений у такий спосіб, хронотоп ночі чітко проєктується на роман Ф.С. Фіцджеральда, в якому від самого початку все згубне, смертоносне забарвлене у життєрадісні ранкові або полуденні відтінки.

Відповідно до специфіки сюжетних зв'язків у літературному творі традиційно розрізняються кілька типів архітекtonіки сюжету: лінійна, геометрична, концентрична, лабіринтна, циклічна структура сюжетних зв'язків [22: 19–26]. Беручи до уваги особливості сюжетної побудови роману «Ніч лагідна», можна вести мову про наявність у ньому лінійного простору, особливості якого Ю. М. Лотман вбачав у тяжінні до моделювання простору по типу «життєвий шлях» та «дорога». Ознаки саме такого типу хронотопної організації спостерігаються в романі «Ніч лагідна», у центрі якого життєва доля психіатра Діка Дайвера. Попри порушення у деяких випадках хронології подій, Дайвер рухається від початкової точки роману і до самого фіналу. З ним стаються різні пригоди, змінюються обставини, люди, минає епізод за епізодом, але особи, які фігурували в кожному з попередніх епізодів, до наступних уже не переходять. Коли читач доходить до кульмінації, то помічає, що усі інші герої твору (Ніколь, Розмері та ін.) хоч і залишаються в полі зору читача, водночас відходять на другий план. На заключному етапі доля головного героя (за повідомленнями Ніколь) вже проходить окремо від них усіх – у Женеві. При цьому, однак, автор залишає часопростір твору відкритим, не позбавляючи читача надії, що, можливо, його слава ще попереду (як це було у Гранта в Галені). Тому вищевикладені ознаки дають підставу виділити у романі «Ніч лагідна» саме лінійний простір.

Деяко інший спосіб часопросторової організації питомий для п'єси Теннессі Вільямса «Ніч ігуани», творчість якого на загал пройнята міфологічними ремінісценціями, образами, паралелями. Міфологічний план розповіді дозволяє автору розкрити універсальний, загальнолюдський сенс драми самотності й розгубленості, яку переживає більшість його героїв.

Основна тема п'єси «Ніч ігуани» – боротьба людини за свої ідеали з ворожим оточенням, неминучість загибелі добра в жорстокому світі.

Особливості міфологічного простору докладно окреслені у працях Е.Б. Тайлора, В.М. Топорова, М. Еліаде [20; 7; 21]. На них ми будемо орієнтуватися при з'ясуванні специфіки хронотопу у п'єсі Т. Вільямса «Ніч ігуани».

Однією з найхарактерніших особливостей міфологічного простору, згідно праць названих учених, є його поділ на «свій» (освоєний, добре знаний) і «чужий». Для героя п'єси Теннессі Вільямса «Ніч ігуани» Шеннона таким невідомим і «чужим» простором є саме той, куди прагне поїхати його група туристок. Шеннон в свою чергу вбачає готель в Пуерто-Барріо цілком прийнятним (де зустрічає дружину свого вже покійного приятеля) і «своїм» (в чому власне і не бачить причини для продовження руху автобусом – чого власне і вимагатимуть туристки).

Характерною прикметою міфологічного часопростору є позбавлений руху час – це або вічне сьогодні, або епоха першотворення, тобто період, коли часу не було; вік міфічних героїв не змінюється (вічна юність, вічна старість). У «Ночі ігуани» реальний фізичний простір, взятий у його міфологічному вимірі, постає як вічне сьогодні: день

приїзду Шеннона з туристками до готелю та настання тієї самої «ночі ігуани» виступають як один суцільний день. Адже герої твору ті ж самі, основна увага акцентується на Шеннонові протягом усього твору.

Міфічний простір втілює уявлення про «свій» світ як про центр, з усіх боків оточений іншим світом (ісланд. Мідгард – «світ людей»), буквально: «серединний обгороджений простір») [23: 358]. Необхідність міфологічного захисту від «чужого» світу породжує образ «світової огорожі» як втілення сил Порядку на противагу Хаосу. Як вже було зазначено, готель «Коста Верде» для Лоренса Шеннона є «своїм» світом. Все інше для нього – світ «чужий».

Сенс в міфологічному просторі має все живе і неживе (явища, істоти, стихії, людина, предметні реалії). Основні смисли міфологічного простору спрямовані зазвичай на подолання якої-небудь дисгармонії між навколишнім середовищем і людиною. Дисгармонія Шеннона полягає у перепетіях його життя, від якого він втомився і прагне трохи спокою у відповідній атмосфері. Однак оточуючі також потребують не менше уваги та любові. Дізнавшись про смерть Фреда, Лоренс оголошує війну всьому світові (в гармонійному поєднанні з поняттям «чужий» світ для Шеннона), але перш за все – собі.

Образ ввійманої та прив'язаної ігуани, котра ніяк не може вирватись на волю, має пряме та безпосереднє відношення до персонажів. Особливо це помітно, коли Шеннон хоче розірвати на собі ланцюжок з хрестиком, тим самим ніби-то намагаючись звільнитися від її обмежень. Натомість він залишається в готелі «Коста Верде» в якості співмешканця господині (час завмирає). Відтак міфологізація часопростору твору допомагає авторові поставити проблему доцільності і сенсу постійної внутрішньої боротьби з самим собою, яка у п'єсі не набуває чіткого розв'язання.

Таким чином, в результаті проведеного аналізу з'ясовано, що у романі Ф.С. Фіцджеральда «Ніч лагідна» домінує лінійний простір. Чітко простежуються ознаки міфологічного простору. І в одному, і в другому випадках застосування певного типу хронотопної організації твору підпорядковано вирішенню естетичних завдань, які ставили перед собою митці.

Подальший напрямок дослідження передбачає розширення і деталізацію окреслених вище положень, у тому числі й із залученням інших творів названих митців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лессинг Г.Э. Избранные произведения / Готхольд Эфраим Лессинг.– Государственное издательство художественной литературы: Москва, 1953. – 132 с.
2. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 613 с.
3. Бахтин М.М. Эпос и роман / Михаил Михайлович Бахтин.– СПб. : Азбука, 2000. – 306 с.
4. Бахтин М.М. Собрание сочинений: в 7-ми т. / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Русские словари; Т. 6. – 2002. – 800 с.
5. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.

6. Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь: Кн. для учителя / Юрий Михайлович Лотман.– М.: Просвещение, 1988. – 352 с.
7. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное / Владимир Николаевич Топоров. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – 624 с.
8. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы / Дмитрий Сергеевич Лихачев. – 3-е изд. – М. : Наука, 1979 – 360 с.
9. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика: учеб. пос. [для студ. вузов, обуч. по направ. «Филология», спец. «Филология» и «Литературоведение»] Борис Викторович Томашевский. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 334 с.
10. Чередниченко В.И. Типология временных отношений в лирике / Владимир Ильич Чередниченко. – Тбилиси : [б.в.], 1986. – 136 с.
11. Мостепаненко А.М. Пространство и время в макро-, мега- и микромире / Александр Михайлович Мостепаненко.– М. : Политиздат, 1974. – 240 с.
12. Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства / Гастон Башляр; [пер. с франц. Н.В. Кисловой, Г.В.Волковой, М.Ю.Михеева].– М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 376 с.
13. Аскин Я.Ф. Направление времени и временная структура / Яков Фомич Аскин // Пространство, время, движение. – М. : Наука, 1971. – С. 56-106.
14. Кашуба М. В. Нарративный и фабульный хронотопы англоязычного художественного текста (На материале произведений с повествованием от первого лица): дис. ... кандидата филол. наук: 10.02.04 / Марина Валентиновна Кашуба; Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – О., 1996. – 192 с.
15. Иванов В.В. Категория времени в искусстве и культуре XX в. / Вячеслав Всеволодович Иванов // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л. : Наука, 1974.– С. 39 – 67.
16. Батракова С.П. Пространственное мышление: миф и современное искусство / Светлана Петровна Батракова // Мир искусств: Альманах. Вып. 4 / Вступ. ст. А. Бартошевича, М. Бусева.– СПб. : Дмитрий Буланин, 2001.– С. 243 – 274.
17. Лидский Ю.Я. Скотт Фицджеральд : Творчество / Юрий Яковлевич Лидский. – К. : Наукова думка, 1982. – 367 с.
18. Курмелев А. Ю. Своеобразие хронотопа в поздних пьесах Теннесси Уильямса /А. Ю. Курмелев // Диалог культур: литература и межкультурная коммуникация. Сборник материалов международной научной конференции «Лингвистические основы межкультурной коммуникации» 1-2 декабря 2005 года. – Н. Новгород: Изд-во НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2006. – С. 111 – 115.
19. Курмелев А. Ю. Драматическое и сценическое пространство в поздних пьесах Теннесси Уильямса / А. Ю. Курмелев // МОСТ (язык и культура) – BRIDGE (language & culture). – Набережные Челны: Изд-во Набережночелнинского филиала НГЛУ им. Н. А. Добролюбова 2008. – № 21. – С. 55 – 60.
20. Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре / Эдуард Бернетт Тайлор; [пер. с англ. Д. А. Коропчевского]. – Смоленск : Русич, 2000. – 624 с.
21. Элиаде М. Аспекты мифа: [пер. с фр.] / Мирча Элиаде. – М. : Акад. Проект, 2000. – 223 с.

22. Качуровський І. Генерика і архітектоніка. Кн. II. / Ігор Качуровський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 376 с.
23. Мелетинский Е.М. Мифологический словарь / Елеазар Моисеевич Мелетинский. – М. : «Советская энциклопедия», 1990. – 709 с.

УДК 821.133.1-311.1.09'6

Максєв О. О.
(Луганськ, Україна)

„ФАЛЬШИВОМОНЕТНИКИ” АНДРЕ ЖІДА ЯК ІНВАРІАНТ „MISE EN ABYME”.

Стаття присвячена дослідженню літературного твору „Фальшивомонетники” Андре Жіда (1869 – 1951 рр.) через категорію „mise en abyme”. У цій роботі визначається роль прийому „mise en abyme” і його значення для подальшого трактування дефініції. Запроваджений А. Жідом термін є для нього романом в романі – ця гра дзеркал відображає і збільшує сенс книги „Фальшивомонетники” у нескінченності.

Ключові слова: роман в романі, техніка прямого представлення, анахронічний образ, психобіографічний субстрат, література факта, теоретична відмова опису.

Статья посвящена исследованию литературного произведения „Фальшивомонетчики” Андре Жиде (1869 – 1951 гг.) через категорию „mise en abyme”. В этой работе определяется роль приема „mise en abyme” и его значение для последующей трактовки дефиниции. Внедренный А. Жидом термин является для него романом в романе – эта игра зеркал отображает и увеличивает смысл книги „Фальшивомонетчики” в бесконечности.

Ключевые слова: роман в романе, техника прямого представления, анахронический образ, психобиографический субстрат, литература факта, теоретический отказ описания.

The article is devoted to research of the literary work «The Counterfeiters» by André Gide (1869-1951) through the category «mise en abyme». In this work the role of reception of «mise en abyme» and its value for the subsequent treatment of a definition is defined. A.Gide introduced the term for it – the novel in the novel – this game of mirrors displays and increases sense of the book «The Counterfeiters».

Key words: the novel in the novel, equipment of direct representation, an anachronistic image, a psychobiography substratum, fact literature, theoretical refusal of the description.

Поняття „текст” – неоднозначне. Можна було б скласти набір інколи дуже різних значень, які автори вкладають у це слово. Розвиток науки в деякі моменти викладає на поверхню такі слова; лавиноподібне зростання їхньої